

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica I (2010)

Tomasz Parusel, Dominik Karkosz

Kontrasty w użytkowaniu przestrzeni jako wynik wielowiekowej degradacji środowiska przyrodniczego – na przykładzie obszaru miasta Mysłowice (Wyżyna Śląska)

Wprowadzenie

Obszar Mysłowic, miasta położonego w obrębie jednego z najbardziej uprzemysłowionych i zurbanizowanych terenów w Europie, od dawna jest poddawany intensywnej antropopresji (Czyłok i in. 2002; Dulias, Hibszer 2004). Początki gospodarczego wykorzystania terenów obecnego miasta datują się na wieki średnie, pierwsze wzmianki o istnieniu wsi pochodzą z 1241 r., prawa miejskie Mysłowice uzyskały przed 1360 r. Intensywne przekształcanie środowiska geograficznego na tym terenie wiąże się z postępującym od przełomu XVIII i XIX w. uprzemysłowieniem Górnego Śląska – początki przemysłowego rozwoju miasta datuje się na połowę XIX w., najważniejszy zakład przemysłowy Mysłowic – kopalnia węgla kamiennego powstała w 1875 r. (*Ilustrowany słownik...* 1991; *Słownik...* 2000). Głębokie piętno na środowisku przyrodniczym tego obszaru odcisnęły lata po zakończeniu II wojny światowej, co związane było z intensywnym rozwojem działalności przemysłowej i wielkoobszarowego budownictwa mieszkaniowego, a wspólnie z rozbudową terenów usługowych. Powyższe procesy pozostawiły trwałe ślady w środowisku geograficznym, co znajduje wyraz w degradacji wszystkich jego komponentów.

Jednym z najlepiej widocznych efektów wielowiekowego gospodarczego wykorzystania terenu miasta jest mozaika form użytkowania jego przestrzeni, występowanie znacznych kontrastów na niewielkich stosunkowo obszarach. Podstawowym celem niniejszego artykułu jest wykazanie i wstępna charakterystyka głównych z nich na obszarze miasta, przy czym posłużono się wykonaną mapą użytkowania terenu.

Zarys charakterystyki obszaru miasta

Miasto Mysłowice położone jest na terenie dwóch mezoregionów Wyżyny Śląskiej (Kondracki, 2009): Wyżyny Katowickiej (oznaczenie w układzie dziesiętnym 341.13) oraz Pagórów Jaworznickich (341.14) zlokalizowanych w jej części południowej. Pod względem administracyjnym przynależy do woj. śląskiego i posiada status powiatu grodzkiego. Jego powierzchnia wynosi 65,57 km², natomiast liczba

mieszkańców ok. 75,5 tys. (<http://www.myslowice.pl>). Miasto wchodzi w skład Górnośląskiego Zespołu Metropolitalnego – GZM (Czyłok i in. 2002).

Obszar Mysłowic zlokalizowany jest w obrębie tzw. niecki górnośląskiej, której głęboki fundament stanowią skały krystalicznej kry prekambrzyjskiej, natomiast bliżej powierzchni występują utwory karbońskie, triasowe, trzecio- oraz czwartorzędowe. Skały karbonu dominują w części miasta zaliczanej do mezoregionu Wyżyny Katowickiej (ryc. 1, część północna i środkowa). Triasowe dolomity, margle i wapień budują podłoże jedynie w płd. i płd.-wsch. części miasta (Pagóry Jaworznickie). Osady trzeciorzędu – mioceńskie piaski i ropy – wypełniają obniżenia starszego podłoża. Na powierzchni zalegają plejstoceńskie piaski, żwiry i gliny oraz osady holocenu – namuły oraz piaski rzeczne w obrębie najniższych teras zalewowych w dolinach współczesnych rzek. Maksymalna deniwelacja terenu sięga 100,5 m, z najwyższym punktem 334 m n.p.m. i najniższym 233,5 m n.p.m. Mimo to przeważająca część terenu miasta posiada charakter wypłaszczony o nachyleniach nieprzekraczających 3%. Maksymalne nachylenia to ok. 30%, jednakże z wyłączeniem obszarów dawnych i obecnych kamieniołomów, gdzie występują niemalże pionowe ściany skalne. Dominuje zrębowy charakter rzeźby związany z orogenezą alpejską, w płd.-wsch. części obszaru (ryc. 1) istnieje przełom doliny Przemszy o założeniach przedczwartorzędowych, który powstał wzdłuż uskoku tektonicznego. Niemożliwe do pominięcia jest ponadto ogromne niejednokrotnie antropogeniczne przekształcenie rzeźby obszaru miasta. Związane jest ono ze wspomnianym na wstępie wielowiekowym zagospodarowaniem tego terenu przez człowieka, a ślady ludzkiej działalności są w wielu przypadkach lepiej rozpoznawalne w rzeźbie terenu niż cechy jej naturalnego ukształtowania (Czyłok i in. 2002; Dulias, Hibszer 2004; Kondracki 2009; Racki i in. 1999).

Naturalną sieć hydrograficzną miasta uzupełniają liczne rowy melioracyjne oraz system sztucznych zbiorników wodnych (zawodnione niecki osiadań, sztuczne stawy oraz osadniki przemysłowe). Współczesny stan stosunków wodnych jest efektem zarówno ich naturalnego kształtowania w okresie holocenu, jak i wielowiekowej wspomnianej już wcześniej działalności człowieka. Ta ostatnia wywarła nieporównywalnie większy wpływ na ich kształt na tym terenie niż czynniki naturalne. Na obszarach zabudowanych i wykorzystywanych w celach gospodarczych dominuje antropogeniczna pokrywa glebowa – industrisole, hortisole oraz urbisole. Ponadto można wyróżnić tereny całkowicie pozbawione jakiegokolwiek, nawet szczątkowej pokrywy glebowej, tzw. tereny bezglebowe. Występują również gleby naturalne: bielcowe, brunatne oraz rędziny brunatne i inicjalne. Nawiązują one do uwarunkowań geologiczno-roślinnych tego terenu, ale występują jedynie fragmentarycznie. Dodatkowo można wymienić także niewielkie i zwykle zdegradowane kompleksy mad rzecznych, gleb torfowych oraz torfowo-murszowych w dolinach rzek i potoków (Czyłok i in. 2002).

Kompleksy leśne w obrębie miasta uległy wielokrotnemu przekształceniu pod względem składu gatunkowego, wskutek czego w chwili obecnej obserwuje się brak zgodności ich roślinności rzeczywistej z pierwotnym siedliskiem (Czyłok i in. 2002). Ponadto wielowiekowa gospodarcza degradacja przyczyniła się do zaniku lasów na znacznych obszarach. Pomimo to na terenie Mysłowic można zauważyć wyraźne

nawiązanie obecnej struktury przestrzennej kompleksów leśnych do czasów minionych, wyrażające się ich równoleżnikowym przebiegiem.

Kryteria i metody przyjęte w opracowaniu mapy użytkowania terenu

W klasyfikacji form użytkowania terenu występujących na obszarze miasta przyjęto następujące kryteria ich wyodrębniania: 1. funkcja zespołu przestrzennego, 2. fizjonomiczny rodzaj zespołu. Pierwsze z kryteriów stanowiło postawę do podziału form użytkowania na typy główne, natomiast drugie do rozróżnienia podtypów w obrębie typów głównych. Podstawą wyodrębniania poszczególnych form użytkowania było ich podobieństwo w obrębie przyjętych kryteriów. Ten tok rozumowania wiąże się z metodą typologii krajobrazu. Tylko jeden obiekt został zaklasyfikowany jako indywidualny (Radiowo-Telewizyjne Centrum Nadawcze – tab. 1), w jego przypadku zasugerowano się podejściem proponowanym przez metodę regionalizacji fizycznogeograficznej i odrębnym traktowaniem każdej wyodrębnianej jednostki (Ostaszewska 2002).

W wyznaczeniu form użytkowania terenu oraz wykonaniu ich mapy posłużono się następującymi technikami badawczymi: analizą map (analogowych i cyfrowych) oraz planu miasta przy pomocy oprogramowania GIS (MapInfo Professional 7.5), przeprowadzono ponadto korektę wyznaczonych form użytkowania w trakcie kilku sesji terenowych, podczas których wykonano także niezbędną dokumentację fotograficzną. Na obszarze Mysłowic wyznaczono łącznie 20 form użytkowania terenu (w tym 17 głównych wraz z pięcioma podtypami w obrębie dwóch z nich) o charakterze punktowym, liniowym oraz poligonalnym. Poniższe zestawienie tabelaryczne (tab. 1) zawiera pełny wykaz wyznaczonych form wraz z ich podstawową charakterystyką.

Tab. 1. Formy użytkowania terenu wyodrębnione na obszarze miasta Mysłowice

Tab. 1. Land use forms separated at Mysłowice town area

Formy użytkowania terenu	Charakterystyka form i niezbędne uwagi
punktowe	
obiekty użyteczności publicznej	urzędy administracji państwowej (Urząd Skarbowy) oraz samorządowej (Urząd Miasta), placówki oświatowe, szpitale, hale sportowe, biblioteki, kina, ośrodki zdrowia, muzea, komenda policji
kościół	wyodrębnione ze względu na funkcję sakralną
Radiowo-Telewizyjne Centrum Nadawcze	Radiowo-Telewizyjne Centrum Nadawcze „Katowice-Kosztowy”
liniowe	
sieć rzeczna	3 podtypy: rzeki główne, większe dopływy rzek głównych, pozostałe większe ciek; pominięto sieć rowów melioracyjnych (ze względu na ich przeważnie okresowy bądź epizodyczny charakter)
sieć kolejowa	linie kolejowe zarządzane przez PKP oraz operatorów prywatnych; pominięto linie tramwajowe (ze względu na ich nikły udział w użytkowaniu terenu na obszarze miasta)
sieć drogowa	2 podtypy: drogi główne oraz autostrady i drogi szybkiego ruchu; pominięto sieć pozostałych dróg dojazdowych (ze względu na czytelność mapy oraz ich przebieg pokrywający się całkowicie z rozmieszczeniem obszarów zabudowanych)

poligonalne	
zabudowa mieszkaniowa wielorodzinna i mieszana	budownictwo mieszkaniowe wielorodzinne (bloki i kamienice, w tym występujące pojedynczo) oraz strefy brzeżne tych obszarów z zabudową mieszaną trudne w precyzyjnym zaklasyfikowaniu do jednostki następnej
zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna	wyłącznie obszary budownictwa jednorodzinnego z dopuszczeniem zabudowy bliźniaczej i szeregowej
tereny przemysłowe wykorzystywane obecnie i w przeszłości	obszary wykorzystywane w działalności przemysłowej w chwili wykonania wyodrębnienia, obszary przekwalifikowane na inny typ działalności przemysłowej niż pierwotnie występujący oraz obszary z zaprzestaniem wykorzystaniem przemysłowym (nieużytki poprzemysłowe)
wielkoobszarowe tereny usługowe	wielkopowierzchniowa zabudowa handlowa, magazynowa oraz usługowa
obszary sportowo-rekreacyjne	parki, większe skwery oraz tereny sportowe (boiska otwarte, bieżnie itp.); pominięto ogródki działkowe (osobna jednostka)
lasy	zwarte kompleksy leśne o znacznych areałach i mniejsze ich płyty, kompleksy zadrzewień pomiędzy innymi jednostkami; pominięto zadrzewienia śródpolne (zaliczone do terenów rolniczych)
tereny wykorzystywane rolniczo	użytki rolne i zielone, w tym odłogi (z wyłączeniem odłogów wieloletnich – nieużytki) oraz tereny większych kompleksów obiektów rolniczych (dawny PGR na terenie Dzieńkowic); także zadrzewienia śródpolne
cmentarze	obszary wyodrębnione ze względu na funkcję sakralną
zbiorniki wodne	sztuczne stawy, zbiorniki w nieckach osiadań oraz większe osadniki
ogrodki działkowe	dotatkowa funkcja produkcji rolnej (poza rekreacyjną)
nieużytki	tereny pozostałe (wraz z wieloletnimi odłogami)

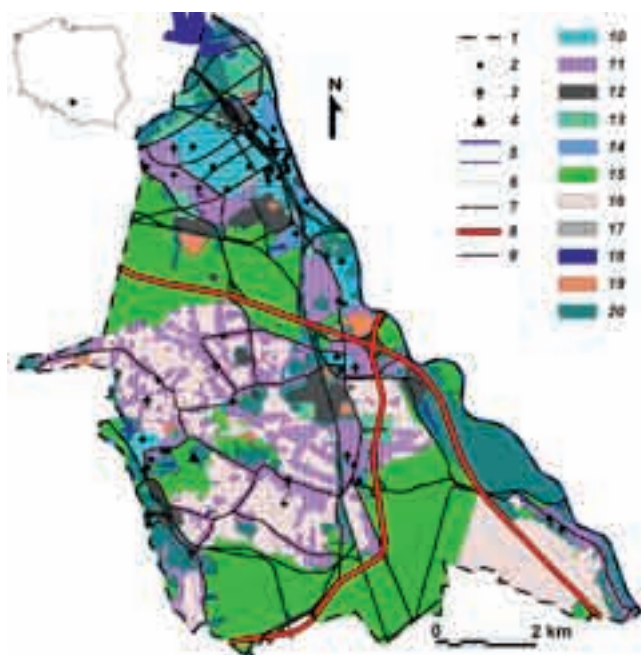
Źródło: opracowanie własne

Kontrasty w użytkowaniu przestrzeni na obszarze miasta

Wyodrębnione formy użytkowania terenu miasta Mysłowice odznaczają się nierównomiernym rozmieszczeniem w obrębie jego obszaru. Formy użytkowania, obrazujące mozaikowość ich rozmieszczenia, przedstawia mapa (ryc. 1). Do najważniejszych spośród kontrastów w użytkowaniu przestrzeni można zaliczyć bezpośrednio lub z istnieniem jedynie niewielkiej strefy brzeżnej, sąsiedztwo form o odmiennym charakterze:

- stref zabudowy jednorodzinnej z zabudową wielorodzinną, zarówno na obszarze centrum miasta (fot. 1), jak i w dzielnicach podmiejskich,
- wielkoobszarowych terenów usługowych z obszarami zabudowy jedno- i wielorodzinnnej,
- wielkoobszarowych terenów usługowych z terenami rolniczymi (fot. 3),
- stref zabudowy wielorodzinnnej z terenami rolniczymi w dzielnicach podmiejskich (fot. 2),
- obszarów przemysłowych z terenami rolniczymi.

Odrębny problem stanowi rozmieszczenie i charakter nieużytków, których istnienie dodatkowo potęguje ogólne wrażenie mozaikowości czy wręcz nieładu przestrzennego na obszarze miasta. Nieużytki dominują na terenach niezabudowanych w północnej, najbardziej zurbanizowanej i uprzemysłowionej jego części, ponadto zwarty i znaczny obszarowo kompleks występuje na terenie dawnych osadników

Objaśnienia: 1 – granica adm. miasta; 2 – obiekty użyteczności publicznej; 3 – kościoły; 4 – Radiowo-Telewizyjne Centrum Nadawcze; 5 – rzeki gł. wraz z większymi dopływami; 6 – pozostałe większe ciek; 7 – sieć kolejowa; 8 – autostrady i drogi szybkiego ruchu; 9 – drogi główne; 10 – zabudowa mieszk. wielorodzinna i mieszana; 11 – zabudowa mieszk. jednorodzinna; 12 – tereny przemysłowe; 13 – wielkoobszarowe tereny usługowe; 14 – obszary sportowo-rekreacyjne; 15 – lasy; 16 – tereny rolnicze; 17 – cmentarze; 18 – zbiorniki wodne; 19 – ogródki działkowe; 20 – nieużytki

Ryc. 1. Mapa form użytkowania terenu

Źródło: opracowanie własne

Fig. 1. Map of lands use forms

Source: author's elaboration

Explanations: 1 – town border; 2 – public utility objects; 3 – churches; 4 – RTV Sending Centre; 5 – main rivers with greater tributaries; 6 – other greater water-courses; 7 – railways; 8 – motorways and highways; 9 – main roads; 10 – multi-family and mixed buildings; 11 – single-family buildings; 12 – industrial areas; 13 – great-area service terrains; 14 – sport-recreation areas; 15 – forests; 16 – agricultural terrains; 17 – cemeteries; 18 – water reservoirs; 19 – allotment gardens; 20 – waste-lands

popiołów Elektrowni Jaworzno III przy wschodniej granicy miasta w jego południowej części (ryc. 1). W pozostałych rejonach nieużytki zlokalizowane są pławowo wokół terenów sieci komunikacyjnych, dawnych i obecnych terenów przemysłowych i wielkoobszarowych terenów działalności usługowej (fot. 3), czasami ponadto w strefach brzeżnych zabudowy mieszkaniowej. Przeważająca większość z nich posiada charakter ekonomiczny, związany z zarzuceniem działalności rolniczej, usługowej lub przemysłowej prowadzonej wcześniej na danym terenie. Ponadto można wskazać nieużytki wynikające z uwarunkowań własnościowych oraz środowiskowych, ale nie stanowią one znacznych obszarów w ich powierzchni ogólnej. Teren

miasta nie odznacza się na tyle niekorzystnymi warunkami środowiska przyrodniczego, by z tego powodu wyłączone zostały z użytkowania znaczniejsze powierzchnie gruntów.

Fot. 1. Bezpośrednie sąsiedztwo zabudowy wielo- i jednorodzinnej w centrum miasta (fot. T. Parusel)
Phot. 1. Directly proximity of multi-family and single family buildings at town centre (photo T. Parusel)

Fot. 2. Bezpośrednie sąsiedztwo zabudowy wielorodzinnej z terenami rolniczymi (fot. T. Parusel)
Phot. 2. Directly proximity of multi-building and agricultural terrains (photo T. Parusel)

Fot. 3. Bezpośrednie sąsiedztwo wielkoobszarowych terenów usługowych z nieużytkami i terenami rolniczymi (na dalszym planie) (fot. T. Parusel)

Phot. 3. Directly proximity of great-area service terrains and waste-lands and agricultural terrains (on background) (photo T. Parusel)

Zaznaczyć należy w tym miejscu, iż obszary styku kompleksów leśnych oraz terenów wykorzystywanych rolniczo i nieużytków odznaczają się często dość dynamicznymi zmianami jakościowymi. Pola uprawne z zarzuconą gospodarką rolną ulegają dość szybkiemu procesowi zarastania w wyniku spontanicznej sukcesji, co prowadzi je do szybkiego przejścia w nieużytki, a następnie do wolniejszego już przejścia w strefę pośrednią z obszarami o charakterze leśnym. Bardziej zaawansowanymi etapami sukcesji odznaczają się odłogi z wieloletnim zarzuceniem wykorzystania rolniczego, ponadto szczególnie te zlokalizowane bezpośrednio na styku z obszarami zalesionymi.

Podsumowanie

Na obszarze miasta Mysłowice zauważalne są liczne efekty wielowiekowego antropogenicznego przekształcania obszaru wyrażające się w mozaikowym układzie relacji przestrzennych poszczególnych wyznaczonych form użytkowania terenu. Ponadto wspomniana nierównomierność rozmieszczenia poszczególnych form użytkowania na terenie miasta odznacza się znacznymi niejednokrotnie kontrastami, w postaci bezpośredniego lub jedynie z nieznacznej powierzchni strefą brzeżną kontaktu form o zupełnie odmiennym charakterze. Jako przyczyny takiego stanu ładu przestrzennego miasta można wskazywać m.in. brak spójnej wizji przestrzennej miasta, zarówno w przeszłości, jak i we współczesnym planowaniu przestrzennym oraz brak ładu i spójnej koncepcji w planowaniu struktury przestrzennej sieci

osadniczej, w postaci przyzwolenia na spontaniczną i wskutek tego często bezładną urbanizację przez właścicieli i użytkowników poszczególnych terenów.

Literatura

- Czyłok A., Gądek B., Tyc A., 2002, *Przyroda Mysłowic*, Wydawnictwo Urzędu Miasta, Mysłowice.
- Dulias R., Hibszer A., 2004, *Województwo śląskie: przyroda, gospodarka, dziedzictwo kulturowe*, Wydawnictwo Kubajak, Krzeszowice.
- <http://www.myslowice.pl> (25.05.2010)
- Ilustrowany słownik dziejów Śląska*, 1991, Janota W., Snoch B. (red.), Wydawnictwo Śląsk, Katowice.
- Kondracki J., 2009, *Geografia regionalna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ostaszewska K., 2002, *Geografia krajobrazu. Wybrane zagadnienia metodologiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Racki G., Bardziński W., Zieliński T., 1999, *Z kamiennej księgi pradziejów Górnego Śląska. Przewodnik geologiczny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski*, 2000, Swenson I. (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Contrasts in land use as a result of secular natural environment degradation – a case study of Mysłowice town area (Silesian Upland)

Abstract

The town Mysłowice is located in the southern mesoregions of the Silesian Upland: Katowice Upland (341.13) and Jaworzno Hills (341.14). Mysłowice terrain has been intensively used by man for centuries and still is nowadays. This process left permanent signs on the natural environment; the mosaic forms of land use are the effect of this activity, among others. In the town area contrasts are frequent – direct proximity of various land use forms is observed. Initial characterization of selected contrasts is the aim of this paper. Authors created and employed the map of land use forms of the town Mysłowice.

Key words: Silesian Upland, Mysłowice town, impact, land use

Tomasz Parusel, Dominik Karkosz
Uniwersytet Śląski
Wydział Nauk o Ziemi
Katedra Geografii Fizycznej
ul. Będzińska 60, 41–200 Sosnowiec
e-mail: tp_oficjal@interia.pl